

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ В ПРОЦЕСІ ЕКСКУРСІЙ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

У статті розкрито роль фізико-географічних екскурсій із метою реалізації краєзнавчого принципу навчання. Доведено, що навчальна екскурсія є однією із форм організації навчально-виховного процесу в школі, має свою мету, тему, план і методи роботи й потребує ґрунтовної підготовки як учителя, так і учнів. Охарактеризовано принцип краєзнавчого підходу, що поєднує вміння учнів аналізувати почуте та побачене, порівнювати нові факти із власними життєвими спостереженнями, виявляючи при цьому риси схожості та відмінності, вчитися застосовувати набуті знання на практиці.

Ключові слова: краєзнавчий принцип, шкільне краєзнавство, географічна екскурсія.

В статтє раскрыта роль физико-географических экскурсий с целью реализации краеведческого принципа обучения. Доказано, что учебная экскурсия является одной из форм организации учебно-воспитательного процесса в школе, имеет свою цель, тему, план и методы работы, а также требует основательной подготовки не только учителя, но и учащихся. Охарактеризован принцип краеведческого подхода, который объединяет умения учащихся анализировать услышанное и увиденное, сравнивать новые факты со своими жизненными наблюдениями, проявляя при этом черты сходства и различия, учиться применять полученные знания на практике.

Ключевые слова: краеведческий принцип, школьное краеведение, географическая экскурсия.

The article deals with the role of physical-geographical excursions to implement the principle of local geography lore study. The study excursion, is one of the forms with the educational process in the school, which has its own purpose, topic outline and working methods, and requires thorough preparation of teachers and students. The principle of local geography approach combines the ability to analyze the students heard, seen, comparing the new facts of life with its observations, to identify with the similarities and differences, learn to apply their knowledge in practice.

Key words: local geography principle, school local geography, geography excursion.

Постановка проблеми. Краєзнавчий підхід передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням фізичної географії з тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю. На основі живого спостереження

об'єктів та явищ відбувається їх сприйняття, розкриваються закономірності, проводяться узагальнення, робляться висновки, а як наслідок – формуються знання, необхідні для використання у практичній діяльності.

Під краєзнавчим принципом (за І. Матрусовим) слід розуміти встановлення в процесі навчання асоціативних зв'язків між відомими учням фактами з навколишньої дійсності та досліджуваним програмним географічним матеріалом [4]. Реалізація краєзнавчого принципу навчання зумовлює всебічне вивчення учнями в навчально-виховних цілях певної території свого краю за різними джерелами інформації, зокрема на основі безпосередніх спостережень під керівництвом учителя [5].

Краєзнавчий принцип дає можливість будувати навчання географії відповідно до дидактичного правила: «від відомого – до невідомого», «від близького – до далекого». Тому, маючи уявлення про природу та її закономірності, а також про населення і господарство рідного краю, легше орієнтуватися у фізико-географічних курсах основної школи.

Складовою краєзнавства є географічне краєзнавство, що фіксує просторові утворення у той чи інший період, простежує їх можливу динаміку, дає уявлення про природну й географічну завантаженість регіону. До об'єктно-предметної сфери географічного краєзнавства слід віднести просторові утворення певного періоду, їх динаміку, природну й географічну завантаженість регіону, взаємовплив людини і середовища.

Географічне краєзнавство, з точки зору Б. Чернова та А. Сиротенко, – це система знань, що відображає різні взаємозв'язані елементи дійсності рідного краю, – унікальність природи, розселення етнічних груп, що склалися історично, особливості розвитку господарства і духовної культури. Виходячи з цього, об'єктом географічного краєзнавства у вигляді просторової (територіальної) системи є природно-господарсько-культурна система рідного краю [9].

Ф. Мільков не лише характеризує географічне краєзнавство як багатопредметне й різнофункціональне, а також вважає його видом громадської діяльності (оскільки розвиток краєзнавства розпочався саме на громадських засадах), локально-регіональною географією, розрізняючи при цьому локальний і регіональний рівні краєзнавчого дослідження [7].

Сьогодні перед навчальним краєзнавством стоять два важливі завдання: вивчення своєї місцевості й накопичення краєзнавчого матеріалу;

використання краєзнавчого матеріалу у навчанні фізичної та економічної географії.

Важливим фактором, що сприяє патріотичному вихованню, розширює кругозір та пізнавальні інтереси учнів, залучає до творчої діяльності, формує практичні й інтелектуальні вміння, допомагає у виборі професії, здійснює міжпредметні зв'язки, допомагає поєднувати навчання із життям, активізує діяльність учнів, є шкільне краєзнавство.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Теорія та практика навчання дітей шкільного краєзнавства представлена у дослідженнях В. Корнєєва, В. Бенедюк, Т. Бондаренко, П. Тронько та ін. Методологічне, загальнонаукове й теоретичне значення для започаткованої проблеми мають роботи М. Баранського, Л. Берга, В. Ковальчука, В. Сухомлинського.

Методичні аспекти сучасного шкільного краєзнавства широко висвітлені у працях В. Корнєєва, М. Костриці, П. Масляка, О. Надтока, В. Обозного, І. Пруса, К. Строева, В. Яценко та ін.

Метою статті є вивчення необхідності застосування краєзнавчого принципу в процесі екскурсій фізико-географічного спрямування.

Виклад основного матеріалу. Завдяки краєзнавству навчання географії будуватиметься на спостереженнях «справжньої дійсності», а не на «словесних схемах». Краєзнавство у навчанні географії повинно служити повсякденно і безперервно. Воно не може бути пов'язане лише з роботою в краєзнавчих гуртках із обмеженою групою учнів або із туристськими походами, що нерідко охоплює ще меншу їх кількість. Краєзнавство варто реалізовувати у 6-8 класах ЗНЗ під час навчальних екскурсій із географії.

Учителі географії у своїй роботі здебільшого реалізують краєзнавчий принцип через проведення найбільш доступних і масових форм вивчення природи та господарства – екскурсій. Це сприяє поглибленню знань учнів, зацікавлює їх, викликає інтерес до географічних знань.

Формування в учнів географічних знань та світогляду неможливе лише в умовах класно-урочної системи. Така робота зазвичай тісно переплітається із позакласною пошуковою діяльністю школярів та екскурсійною роботою.

Екскурсія (від лат. *excursio* – поїздка) – відвідування визначних об'єктів (пам'яток культури, музеїв, підприємств тощо), форма й метод набуття знань. Проводиться, як правило, колективно під керівництвом екскурсовода [1]. Екскурсії виникли наприкінці XVIII ст. як метод навчання, що сприяє розвитку спостережливості, навичок самостійної роботи.

На початку XX ст. відомі педагоги і методисти Д. Кайгородов, В. Половцев, Є. Звягінцев, С. Аржанов, М. Анциферов, Б. Райков почали займатися розробкою питань теорії та методики екскурсійної справи з узагальненням досвіду екскурсійної роботи з учнями. У 1910 році побачила світ перша книга за редакцією Б. Райкова і Г. Боча «Шкільні екскурсії, їхнє значення й організація», де вперше було чітко сформульовано основні принципи шкільної екскурсійної методики [8].

Питання методики та організації екскурсій обговорювалися на педагогічних з'їздах і нарадах, знаходили відображення у часописах «Екскурсивний вісник» (Москва), «Шкільні екскурсії та шкільний музей» (Одеса), «Російський екскурсант» (Ярославль),

які відіграли значну роль у подальшому розвитку теорії та практики екскурсійної справи.

Однією із форм організації навчально-виховного процесу в основній школі є географічна екскурсія. Проведення географічної екскурсії, як і проведення вчителем уроку, є обов'язкове, оскільки екскурсія, що проводиться за програмою, – це один із видів уроку. Під час екскурсії процес навчання реалізується не в умовах класного приміщення, а в природі, у ході безпосереднього спілкування учнів із об'єктами та явищами навколишньої дійсності.

Завдяки екскурсії в учнів відбувається накопичення змістових уявлень, що слугують основою для подальшого формування фізико-географічних понять. Географічна екскурсія забезпечує зв'язок теорії з практикою, дає змогу показати учням у дійсності ті географічні об'єкти та явища, які можливі в умовах школи для безпосереднього вивчення чи ознайомлення з ними, а як наслідок – сприяє реалізації краєзнавчого принципу у навчанні географії.

Основними методами роботи під час екскурсій є групові спостереження, які поєднуються із самостійною роботою учнів.

Навчальна екскурсія є складною в методичному й організаційному відношеннях формою заняття зі школярами на природі, а отже, потребує ґрунтовної підготовки як учителя, так і учнів. Класифікація екскурсій здійснюється за двома ознаками: обсягом предметного змісту теми екскурсії (однотемна, багатотемна) та його місцем у структурі вивчення розділу або курсу (вступна, поточна, підсумкова) [2].

Підготовка вчителя до проведення навчальної екскурсії у природу включає:

- формулювання мети і завдань екскурсії;
- вибір маршруту, ознайомлення з ним на місцевості, вивчення природи району екскурсії і його визначних пам'яток;
- визначення об'єктів спостереження, кількості та розміщення зупинок під час екскурсії, змісту і методів роботи з учнями на кожній зупинці;
- визначення не лише загального завдання, а й індивідуальних та групових;
- розробка рекомендацій щодо екіпірування, групового й індивідуального спостереження учасників екскурсії.

Формулювання мети і завдань екскурсії залежить від вимог шкільної програми з географії. Їх необхідно враховувати під час проведення екскурсії, оскільки цим визначається підготовка учнів до самостійної роботи у ході виконання практичних завдань, а також можливість збору краєзнавчого матеріалу для наступних тем вивчення географії.

Ознайомлюючись із маршрутом, учитель уточнює географічне положення зупинок, зміст пояснень і завдань, які пропонуватимуться учням, форму і обсяг записів, а також виконує ескізи малюнків, схем, які повинні зробити учні. Крім того, необхідно заздалегідь обрати оптимальний варіант поділу учнів на групи, що допоможе у порівнянні результатів практичних робіт (визначення глибини, ширини і швидкості течії річки тощо), які вони виконуватимуть. Чим менший кількісний склад груп, тим легше вчителю контролювати їх роботу. Зважаючи на це, кількість учнів у групі повинна бути оптимальною, адже завдяки цьому досягається найбільша ефективність і користь таких занять.

Екскурсія є складною формою навчально-виховної роботи і триває 45-90 хвилин. Вона надає безліч можливостей для комплексного використання методів навчання, збагачує новими знаннями не лише учнів, а й учителя, допомагає виявити практичну значимість знань, сприяє ознайомленню школярів із досягненнями науки, є ефективним засобом їх виховання [3].

Екскурсії типологізують за:

- змістом: виробничі, біологічні, історичні, географічні, краєзнавчі, мистецькі;
- часом: короткотермінові, довготривалі;
- місцем у навчально-виховному процесі: вступні (на початку вивчення теми або розділу програмного матеріалу); проміжні (у процесі вивчення теми або розділу програмного матеріалу); підсумкові (наприкінці вивчення теми, розділу);
- відношенням до навчальних програм: програмові та позапрограмові [3].

Для ефективного проведення екскурсії необхідно чітко визначити освітню та виховну мету, визначитися зі змістом, об'єктами екскурсії, пам'ятаючи при цьому про рівень підготовки учнів.

Проведення екскурсії включає такі етапи:

1. Теоретична та практична підготовка – передбачає опанування учнями мінімумом необхідних знань. Учитель заздалегідь ознайомлюється з об'єктом дослідження, домовляється з екскурсоводом про дидактичний зміст екскурсії.

2. Інструктаж – має на меті ознайомити учнів із завданнями і змістом екскурсії. Учитель характеризує об'єкт, зацікавлює ним, повідомляє про план екскурсії, за потреби окреслює маршрут-схему.

3. Проведення екскурсії – передбачає послідовний розгляд екскурсійних об'єктів, визначення головного для отримання необхідної інформації про ці об'єкти. Учні ставлять запитання, спостерігають, запам'ятовують, занотують. Завершується екскурсія відповідями на запитання щодо її змісту.

4. Опрацювання матеріалів – передбачає уточнення, систематизацію, узагальнення одержаних під час екскурсії вражень, спостережень. обов'язковим є аналіз підсумків навчальної екскурсії, зокрема усне опитування, використання даних під час наступних уроків. За потреби наслідки екскурсії можна оформити у вигляді стенда, плаката, альбому тощо.

Як відомо, екскурсії поділяють на тематичні та комплексні. Тематичні проводяться у зв'язку із вивченням однієї або кількох взаємопов'язаних тем одного навчального предмета, комплексні – на основі взаємопов'язаних тем кількох навчальних предметів [10].

Календарні плани екскурсій складаються на півріччя та затверджуються керівництвом школи. Темі екскурсій визначено програмами навчальних дисциплін.

Збільшення кількості навчальних екскурсій є неодмінною умовою виконання навчальної програми та документів МОН із географії. Кожне заняття має бути добре продумане і сплановане. Учні необхідно ознайомити з правилами поведінки на природі. Завчасно намітити спеціальні дослідницькі завдання, обрати цікаві та сильні теми для досліджень, підготувати спеціальне обладнання для вивчення геологічної будови, ґрунтів, рослинного і тваринного світу, водних об'єктів [10].

На місцевості дослідник природи повинен добре орієнтуватися: уміти визначати своє місцезнаходження відносно навколишніх предметів, відстані та напрям руху. На місцевості закріплюються вміння орієнтуватися за компасом і місцевими об'єктами, визначати напрям руху на заданий орієнтир.

Важливим, із методичного боку, є аналіз кожної екскурсії. Для цього необхідно узгодити план екскурсії, розроблений учителем, поспілкуватися з учнями до та після екскурсії, ознайомитися з матеріалами, їх змістом та оформленням.

Висновки. Навчальна екскурсія – це форма організації навчально-виховної роботи, що дозволяє організувати спостереження та вивчення різноманітних явищ, предметів, процесів у природних умовах, музеях, на виставках тощо. Географічна екскурсія забезпечує зв'язок теорії з практикою, дає змогу показати учням у дійсності ті географічні об'єкти та явища, які в умовах школи можливі для безпосереднього вивчення чи ознайомлення з ними. Формування мети і завдань екскурсії залежить від вимог шкільної програми з географії. До основних методів роботи у ході екскурсій відносять групові спостереження, які зазвичай поєднуються із самостійною роботою учнів. Основою для формування фізико-географічних понять є змістові уявлення, накопичені у ході екскурсійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com/>. – Заглавие с экрана.
2. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах : навчальний посібник / Т. М. Байбара. – К. : Веселка, 1998. – 334 с.
3. Екскурсії з географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://school64.edu.kh.ua.com/>. – Назва з екрана.
4. Краєзнавство та краєзнавчий підхід у викладанні географії / за ред. І. С. Матрусова. – М. : АПН РРФСР, 1963.
5. Маханько І. В. Реалізація краєзнавчого принципу в урочній та позакласній роботі з географії / І. В. Маханько // Географія. – Кривий Ріг, 2009. – С. 37.
6. Методика обучения географии в средней школе : учебное пособие / под ред. Л. М. Панчешниковой. – М. : Просвещение, 1983. – С. 167–178.
7. Мильков Ф. Н. Географическое краеведение как элемент культуры / Ф. Н. Мильков // Известия РГО. –1955. – С. 127. – Вып. 3.
8. Педагогическая энциклопедия / под. ред. А. И. Каирова, Ф. Н. Петрова. – М. : Советская энциклопедия, 1964. – Т. 3. – С. 182.
9. Чернов Б. О. Методологічна суть географічного краєзнавства / Б. О. Чернов, А. Й. Сиротенко // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Ж., 1992. – С. 6–7.
10. Чернихова Є. Я. Учебные экскурсии по географии / Є. Я. Чернихова // География. – М. : Просвещение, 1980.

Дата надходження до редакції: 02.10.2017 р.